

Jan Basara

Instytut Języka Polskiego
Polska Akademia Nauk w Krakowie

GWAROWE NAZWY CZĘŚCI ROBOCZYCH KULTYWATORA

Nazwy narzędzia do spulchniania gleby, czyli tak zwanego kultywatora, omówione zostały w *Atlasie gwar mazowieckich* (t. V, mapa 203, komentarz s. 70–75) oraz w *Atlasie języka i kultury ludowej Wielkopolski* (t. III, 298). W *Kwestionariuszu do badań słownictwa ludowego* (z. III, technika ludowa, s. 45), oprócz pytania o nazwy narzędzia jako całości, jest również pytanie o „żelazne części kultywatora wchodzące w ziemię”. Materiał gwarowy w tym zakresie, z etnicznych gwar polskich, został zebrany w latach pięćdziesiątych ubiegłego stulecia. Wydaje mi się on na tyle ciekawy, że postanowiłem go przedstawić w niniejszym artykule. Nazwy dotyczą podstawowych, roboczych części kultywatora kruszących ziemię, a mianowicie sprężyn wygiętych w kształcie litery S, zakończonych radełkami: *spreŹżyny, ma yok'i tak'e spreŹżynove, Źune tak'e ruxome so* (299); *spreŹżyny, na końcach majo tak'e Źešk'i* (61a).

Omawiane części, jak widać na załączonej mapie, mają różne nazwy przypisane do konkretnych regionów Polski.

W Wielkopolsce i w przylegających do niej ziemiach dominuje nazwa *spreŹżyna* odzwierciedlająca podstawową cechę tej części: giętkość, sprężystość; *spreŹżyny* znane są też na Śląsku i w Małopolsce, a także, z rzadka, gdzie indziej. W północnej części Polski (Kaszuby, Kociewie, ziemia chełmińska, dobrzyńska, Warmia, Mazury) te części kultywatora nazywają się *cynki* (niem. *Zinke*): *cynk'i, spreŹżyny to jednako, lemŹyk'i to maŹe na dole pŹy cynkax, co f samo Źem'e iŹe*.

Następną nazwą, wyraźnie motywowaną, są *zęby*, które „gryzą” w tym wypadku ziemię i chwasty. Nazwa ta występuje przede wszystkim we wschodniej i środkowej Polsce, choć i na innych terenach można ją spotkać. O tym, że się ona odnosi do całych sprężyn, a nie do jej radełkowatych zakończeń, świadczą odpowiedzi informatorów, którzy zwracali na to uwagę, kiedy nazwa dotyczyła wyłącznie radełka (por. 319, 323).

Nazwa *pazury*, również wyraźnie motywowana, skupia się w szeroko pojętej północnej Małopolsce. W tym wypadku słowoforma dotyczy też całej sprężyny, a nie tylko jej końca (por. 171, 215, 234).

Podobnego pochodzenia, wywodzącego się z kręgu terminologii zoologicznej, tak jak *pazury*, jest nazwa *łapy*. Jedna i druga jest swoistą znaczeniową adideacją do pazurów i łap zwierzęcych, których jedną z funkcji identyfikuje się z funkcją kultywatora: *s počontku nie byyo tak'ix uokronglyx uapuf, jeno tak'e proste zrob'il'i z želaza, to byu Kremer, ale m'au kuuka z dževa – oprav'one* (99b). Rdzeń *łap-* występuje w dwóch postaciach: *łapy* i *łapki*, przy czym i jedna, i druga może się odnosić bądź to do całych sprężyn, bądź tylko do ich końcowej części (por. *łapy*: 61, 129, 131, 241; *łapki*: 99, 128, 131, 173, 174, 305).

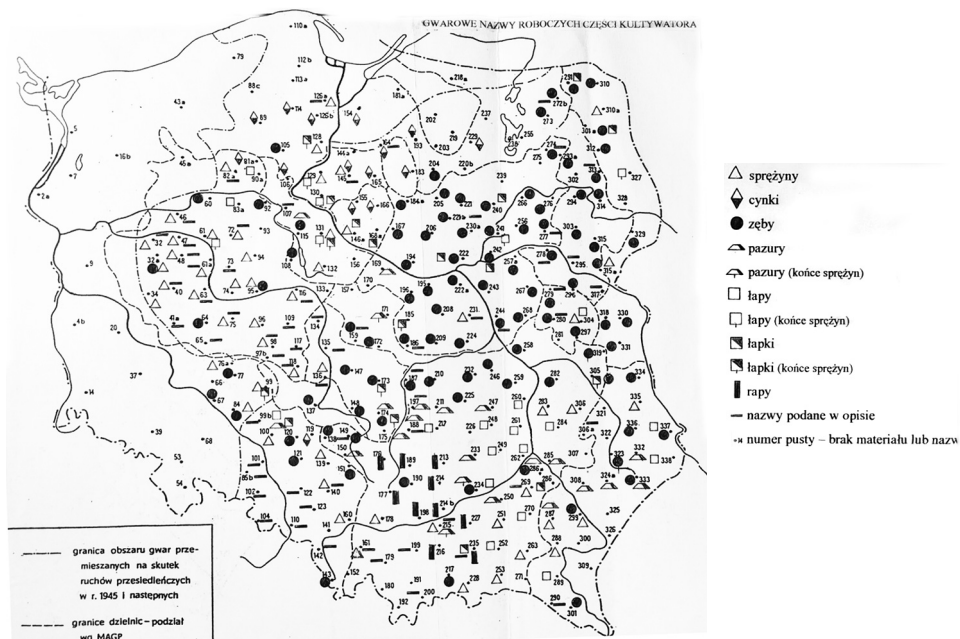
Zwartą grupę w zachodniej Małopolsce stanowi nazwa *rapy* (Nsg *rapa*): *rapy uu sprężynufk'i, kultywatora* (214b); *dovni to byyy rapoče, m'auy želazne rapy i spulchnauy žem'e, to do kolce, co puuk xoži, še pšyčep'auo, to rapauy žem'e, teros to u nas są na kuukax i sprężynufk'i* (235) (A. Brückner w *Słowniku etymologicznym języka polskiego* podaje „*rapa*, nazwa ryby rzecznej, z niem. *Rapfen*”). W tym wypadku mamy więc chyba do czynienia z nazwami pochodzenia niemieckiego przeniesionymi z określeń łap zwierzęcych na części robocze kultywatora. Tak więc *rapy* są tu po prostu synonimem *łap*, terenowo bezpośrednio z nimi granicząc. Potwierdzają to, moim zdaniem, materiały gwarowe z kartoteki *Słownika gwar polskich* Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie. Poza znaczeniami takimi jak: ‘gatunek ryby, kary koń, sprężyny kultywatora’ na południu Polski wielokrotnie jest w kartotece potwierdzona nazwa *rapa* oznaczająca kończyny różnych zwierząt, np.: niedźwiedzia, krowy, psa, kury. Widać tu tę samą motywację jak przy nazwach *zęby*, *łapy*, *pazury*.

Tak więc wśród siedmiu wyraźnie wyróżniających się geograficznie na terenie Polski nazw pięć – *zęby*, *pazury*, *łapy*, *łapki* i *rapy* – przeniesionych zostało z terminologii zoologicznej, gdzie odpowiednie członki pełnią, między innymi, podobną funkcję do tej, którą sprawują robocze części kultywatora.

Oprócz omówionych nazw są jeszcze następujące nazwy sporadyczne (zaznaczone na mapie jednym wspólnym znakiem): *drapacze* – 107, 215; *dziabka* – 97b, 135; *dziabki* – 109, 117, 134; *fedra* – 123; *haczk* – 73; *kopaczki* – 140, 142; *łyżeczki* – 48; *łyżki* – 41a, 46, 65, 75, 109; *noski* – 179; *pióra* – 126a, 272b; *raczki* – 101; *radliczki* – 32, 40, 99b, 110, 235, 280; *radło* – 199; *żelazka* – 104; *żabki* – 102, 122.

Jak już wyżej wspomniałem, sprężyny kultywatora są zakończone swoistym radełkiem, które nie tylko spulchnia ziemię, ale też tnie chwasty. Te radełka, których nazwy w legendzie określiłem jako „nazwy podane w opisie”, nazywane były czasem tak jak całość sprężyny gdzie indziej, ale częściej określane były osobną nazwą: *dziabki* – 116, 136, 221b; *lemszyki* – 145; *łyżki* – 47, 61a, 63, 67, 82a, 85b, 98, 118, 149, 186, 188; *motyczki* – 200, 231, 244; *pióra* – 197; *radliczki* – 151, 159, 197, 269, 279; *sośniki* – 274, 277, 278, 290, 295, 313, 317; *stalki* – 306; *szpadki* – 164.

Mapa 1. Gwarowe nazwy roboczych części kultywatora

Spis miejscowości¹

województwo	numery wsi
szczecińskie	2a, 5, 7
zielenogórskie	4b, 20, 34
gorzowskie	9, 16b, 32
jeleniogórskie	14
poznańskie	32a, 40, 48, 61, 61a, 63, 73, 74, 94
legnickie	37
wałbrzyskie	39, 53, 54
leszczyńskie	41a, 64, 65
koszalińskie	43a
piłskie	45a, 46, 47, 60, 72, 82a, 83a
wrocławskie	66, 67, 68, 77, 84
kaliskie	75, 76a, 96, 97b, 98, 109, 117, 118
słupskie	79, 88c
bydgoskie	81a, 89, 90a, 92, 93, 105, 106, 107, 108, 115, 128
opolskie	85b, 99, 99b, 100, 101, 102, 104, 120, 121
konińskie	95, 116, 133, 134

¹ Ze względu na oszczędnościowy podaję skrócony spis miejscowości, ograniczający się do lokalizacji numeru wsi w odpowiednim byłym województwie.

Spis miejscowości cd.

województwo	numery wsi
katowickie	110, 122, 123, 140, 141, 151, 177
gdańskie	110a, 112b, 113a, 114, 126a, 126b
częstochowskie	119, 138, 139, 149, 150, 175, 176
toruńskie	129, 130, 144a, 145, 165
włocławskie	131, 132, 146a, 155, 156, 166
sieradzkie	135, 136, 137, 147, 159
bielskie	142, 143, 152, 160, 161, 179
elbląskie	154, 181a
płockie	157, 167, 168a, 169, 170, 194
olsztyńskie	164, 183, 193, 202, 203, 204, 218a, 219, 220b, 229, 237
łódzkie	171, 172
piotrkowskie	173, 174, 186, 187, 188, 197
krakowskie	178, 198, 199, 215
nowosądeckie	180, 191, 192, 200, 217, 228, 253
ciechanowskie	184a, 205, 206, 221a, 222, 230a
skierniewickie	185, 195, 196, 208, 209
kieleckie	189, 190, 211, 212, 213, 214, 214a, 226, 233, 234, 248
radomskie	210, 224, 225, 232, 246, 247, 260
tarnowskie	216, 227, 235, 251, 252
ostrołęckie	221, 239, 240, 241, 242, 256, 266
warszawskie	222a, 231, 243, 244
tarnobrzeskie	249, 261, 262, 269, 285, 286, 286a, 307
rzeszowskie	250, 270, 287, 288
suwalskie	238, 255, 272b, 273, 291, 301a, 310, 310a
siedleckie	257a, 258, 267, 268, 278, 279, 280, 281, 296
lubelskie	259, 282, 283, 284, 305, 306, 321
krośnieńskie	263, 271, 289, 290, 301
łomżyńskie	274, 275, 276, 277, 293a, 294, 302, 303
białostockie	295, 312, 313, 314, 315, 315a, 327, 328, 329
białkopodlaskie	297, 304, 317, 318, 319, 330, 331
przemyskie	299, 300, 309, 325, 226
zamojskie	306a, 308, 322, 323, 324a, 332, 333, 336, 337, 338
chełmskie	334, 335

Dialectal names of working parts of the cultivator

Summary

This article describes the names of the working parts of the cultivator (*sprężyny, cynki, zęby, pazury, łapy, łapki, rapy*), their geography, origin and motivation.

Keywords: dialectal lexis – farming tools – cultivator.

Adj. Monika Czarnecka